

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 26 (2005)

Δελτίον ΧΑΕ 26 (2005), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Γεωργίου Γαλάβαρη (1926-2003)

Η δεκάδα των ηλικιών: Αμφίδρομη γενεαλογική δοκιμή

Ηλίας ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.454](https://doi.org/10.12681/dchae.454)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ Η. (2011). Η δεκάδα των ηλικιών: Αμφίδρομη γενεαλογική δοκιμή. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 26, 353–366. <https://doi.org/10.12681/dchae.454>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η δεκάδα των ηλικιών: Αμφίδρομη γενεαλογική
δοκιμή

Ηλίας ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ

Τόμος ΚΣΤ' (2005) • Σελ. 353-366

ΑΘΗΝΑ 2005

Η ΔΕΚΑΔΑ ΤΩΝ ΗΛΙΚΙΩΝ: ΑΜΦΙΔΡΟΜΗ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΗ ΔΟΚΙΜΗ*

Καιρὸς τοῦ τεκεῖν καὶ καιρὸς τοῦ ἀποθανεῖν
(Ἐκκλ. 3,2)

Σέ χειρόγραφο μαθηματάριο τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, τὸν χαρτῶο κώδικα 2800 (235×173 χιλ.), τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ φ. 4β καταλαμβάνει ἡ ἀρίθμηση τῶν ἡλικιῶν τοῦ ἀνθρώπου μέ τὰ ἀντιστοίχως λεγόμενα τῶν ἐκπροσώπων τους (Εἰκ. 1)¹. Τὸν κώδικα 2800 ἔγραψε, ἀποσπασματικῶς, ἀνάμεσα στὰ ἔτη 1768 (φ. 43) καὶ 1811 (φ. 338), ὁ Τραπεζούντιος Παναγιώτης Χατζηγεωργίου Κακούλογλου (στό φ. 100β: Κακουλίδης)². Προηγεῖται (φ. 3β-4β) τὸ κείμενο *Ἰγνατίου τοῦ εὐλαβεστάτου σκευοφύλακος τ(ῆς) μεγάλης ἐκκλησίας τοῖς νέοις κατὰ στοιχεῖον*³. Οἱ σταθμοὶ τῶν ἡλικιῶν ἐκτείνονται

σέ δέκα δεκαετίες, καλύπτοντας τὸν αἰῶνα καὶ προσδίδοντας μίαν ἰδεατὴ πληρότητα στὸν ἀνθρώπινο βίον. Τὸ κείμενο δὲν συνοδεύεται ἀπὸ ἀντίστοιχη εἰκονογραφικὴ ἀπόδοση, ὅπως αὐτὴ μαρτυρεῖται σέ μνημεῖα –χειρόγραφα καὶ τοιχογραφίες– τῆς ὄψιμης ὑστεροβυζαντινῆς καὶ τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου (Εἰκ. 2)⁴.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ δεκάδα, ὡς ὁ ἀριθμὸς τῶν φάσεων τοῦ βίου, προβάλλεται ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, σέ ἐλεγεία τοῦ Σόλωνος (*Ἐλεγ.* 19). Ὡστόσο, ὁ Ἀθηναῖος νομοθέτης (7ος-6ος αἰ. π.Χ.) διακρίνει στὸ ποιῆμά του τὸ ἀνάπτυγμα τῶν ἡλικιῶν σέ δέκα ἑπταετίες

* Ἡ προσέγγισή μας τοῦ ζητήματος ἀνατίθεται στὴ μνήμη τοῦ Πάργου Γαλάβαρη (πρβλ. ὑποσημ. 12, παρακάτω). Προέλευση φωτογραφικοῦ ὕλικου: Εἰκ. 1, Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο. Εἰκ. 2-3, 6, Ἰ. Τσιουρῆς, Πάννινα. Εἰκ. 4, Παρίσι, Φωτοθήκη Gabriel Millet (cl. C5690). Εἰκ. 5, Παρίσι, Bibliothèque nationale de France. Εἰκ. 7, Χίος, 3η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων.

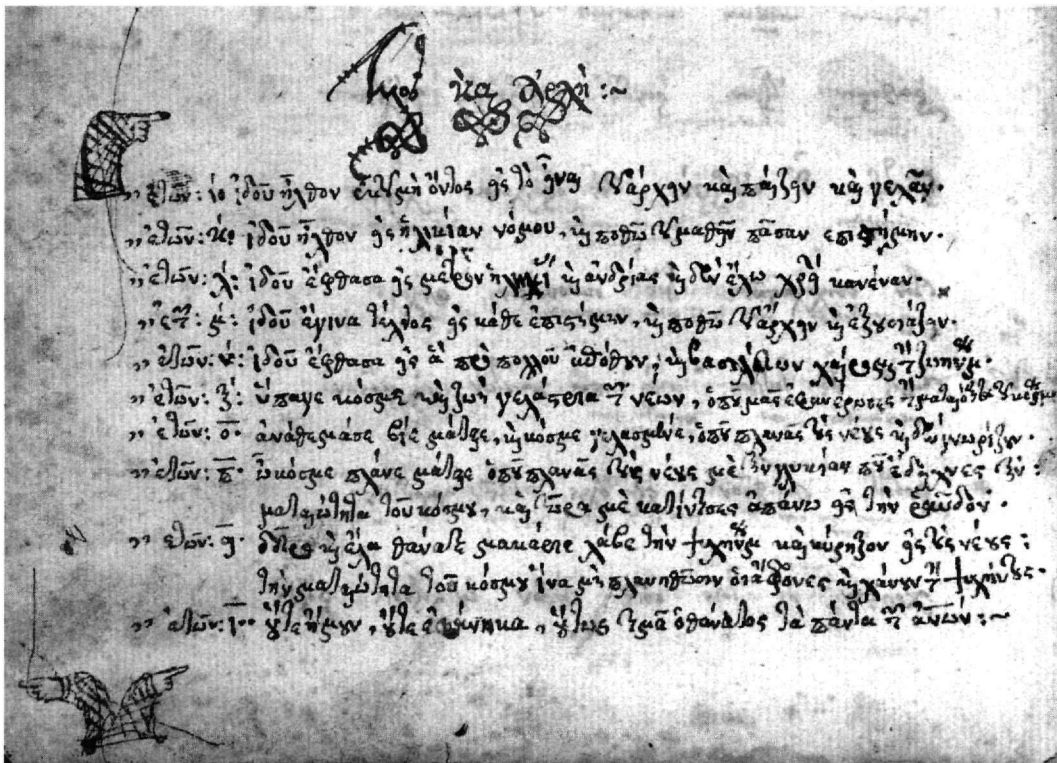
Εὐχαριστῶ τὸν διευθυντὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν Δ. Κωνσταντίου, τίς κες Ἀριστέα Καββαδία, διευθύντρια, καὶ Ὀλγα Βάσση, τῆς 3ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, καὶ τὸν Πάνη Τσιουρῆ, γιὰ τὴ γενναία τους ἀνταπόκριση σέ αἰτήματά μου φωτογραφικῆς τεκμηρίωσης.

¹ Βλ. Δ. Πάλλας, *Κατάλογος χειρογράφων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν*, Γ', Ἀθήνα 1955, ἀριθ. 185, σ. 71-77. Σημειώτεον ὅτι ὁ Πάλλας παραλείπει νὰ μνημονεύσει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ σχετικοῦ μέ τίς ἡλικίες κειμένου. Ἀντιθέτως, ὁ Γ. Ζώρας, παραπέμποντας στὸν Πάλλας, σ. 71, βεβαιώνει ἐσφαλμένως ὅτι στό φ. 4β τοῦ κώδικος 2800 εἰκονίζεται ὁ Τροχὸς τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου: *Πένθος θανάτου, ζωῆς μάταιον καὶ πρὸς Θεὸν ἐπιστροφή*, Ἀθήνα 1970, 107. Γιὰ τὰ μαθηματάρια ἐν γένει βλ. Ἀ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τὰ μαθηματάρια τῶν ἐλληνικῶν σχολειῶν τῆς Τουρκοκρατίας. Διδασόμενα κείμενα, σχολικά προγράμματα, διδακτικὲς μέθοδοι*, Ἀθήνα 1993.

² Πάλλας, ὁ.π., 77.

³ Ὁ.π., 71.

⁴ Καὶ τοῦτο παρά τὴν περὶ τοῦ ἀντιθέτου μαρτυρία τοῦ Ζώρα (πρβλ. ὑποσημ. 1, παραπάνω)· μολονότι, ὁ ἴδιος, εἶχε ἐξακριβώσει μία περαιτέρω πληροφορία (προερχόταν ἀπευθείας ἀπὸ τὸν Πάλλας): ἐπισημαίνει τὴν ἐπανάληψη σέ μεταγενέστερα μνημεῖα –καὶ στὸν κώδικα πού ἐξετάζουμε– τῶν λεγομένων τοῦ στ. 150 *στό Πένθος θανάτου*: βλ. παρακάτω καὶ ὑποσημ. 39. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ Τροχοῦ τοῦ βίου, μέ τὸ κυκλικὸ ἀνάπτυγμα τῶν ἡλικιῶν τοῦ ἀνθρώπου, βλ. Ἡ. Ἀντωνόπουλος, *Τροχῶν κυλίσματα: Ἡλικίες τοῦ ἀνθρώπου, Μίλτος Γαρίδης (1926-1996): Ἀφιέρωμα*, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα 2003, Α', 17-54. Στό ἴδιο κείμενο, ὑποσημ. 68, ἀναφέρομαι καὶ στὸν κώδικα 2800 τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου. Σημειώτεον ὅτι στό φ. 1 τοῦ κώδικος, ἡ κατώτερη ζώνη τοῦ περιθωρίου καλύπτεται ἀπὸ τὴν ἀναγραφή, μέ μικροσκοπικὰ στοιχεῖα, τῆς ἀκολουθίας τῶν ἐπτὰ ἡλικιῶν (παιδίον, παῖς, μειράκιον, νεανίσκος, ἀνήρ, πρεσβύτες, γέρον) καὶ τῆς διάρκειάς τους· στό δεξιὸ περιθώριον ἐκτυλίσσεται ἡ ἐνθύμηση τῶν συμβάντων στὴ Σαντορίνη, τὸ ἔτος 1650 (πρβλ. Πάλλας, ὁ.π., 75-76). Γιὰ τὴ δεκάδα (:) τῶν ἡλικιῶν σέ κυκλικές, μεταβυζαντινές συνθέσεις, πρβλ. τίς τοιχογραφίες στό Δομένικο, τὸ Ἀρμπανάσι καὶ τὴν Τσαριτσάνη (στοὺς ναοὺς τῶν Ταξιαρχῶν [πρβλ. Εἰκ. 2] καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου)· βλ. Ἀντωνόπουλος, ὁ.π., εἰκ. 5-6, 8.

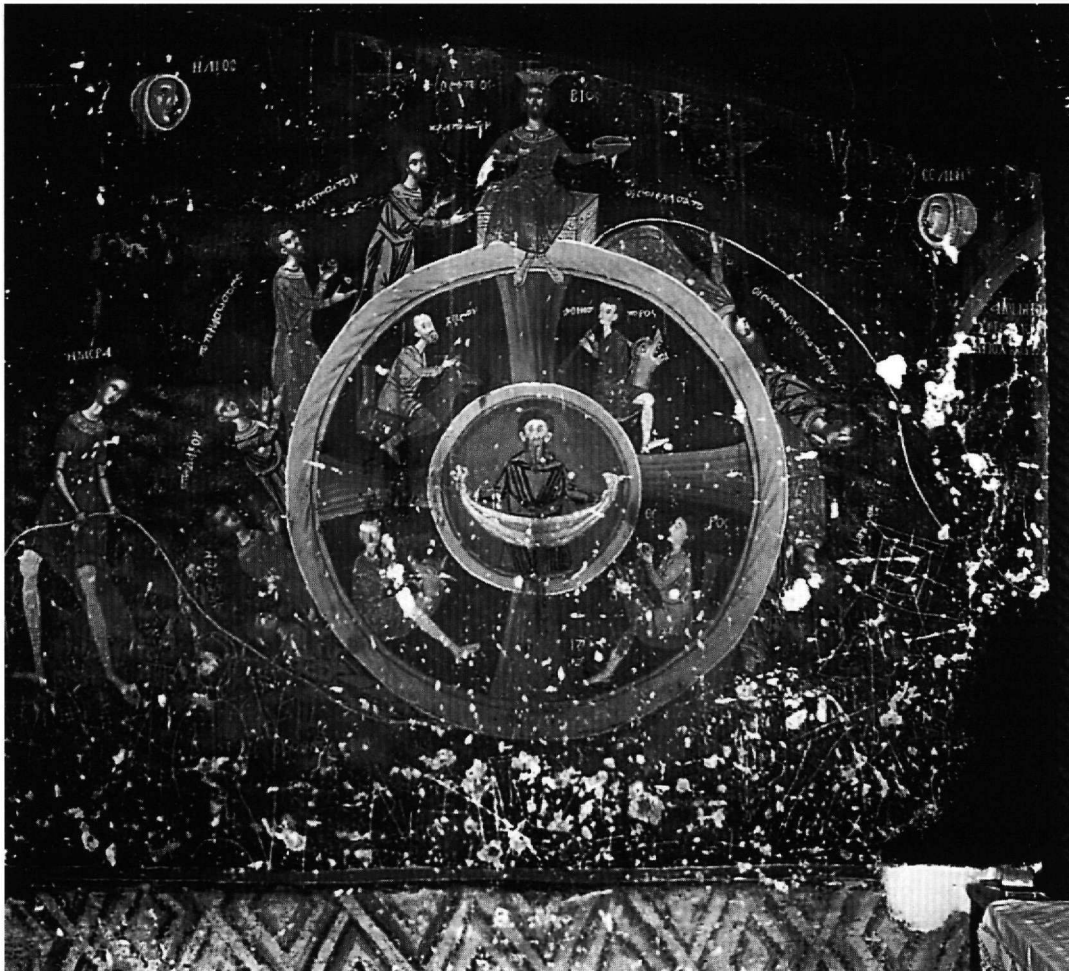
Είχ. 1. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, κώδιξ 2800 (1768-1811), φ. 4β (κάτω ήμισυ): οί δε και ηλικίες του ανθρώπου.

– και όχι δεκαετίες. Χωρίς ψυχολογικούς χαρακτηρισμούς, με προβαλλόμενο τό ατομικό αίσθημα, τά στάδια του βίου ακολουθοῦν τή φυσιολογική εξέλιξη του ανθρώπου από τή γέννηση ὡς τό θάνατο, μέ τούς παρακάτω ενδιάμεσους σταθμούς.
 Ἡ πρώτη ὀδοντοφυΐα ὀρίζει τήν πρώτη ἡλικία (1×7)· ἡ ἐκδήλωση τῆς ἡβῆς τῆ δευτέρα (2×7). Τήν τρίτη χαρακτηρίζουν ἡ σωματική ἀνάπτυξη καί ἡ ἐμφάνιση του γένειου (3×7). Τέταρτη λογίζεται ἡ ἡλικία τῆς ἀνδρείας (4×7) καί ἀκολουθεῖ ἡ πέμπτη, ὥρα του γάμου καί τῆς

παιδοποιίας (5×7). Εὐρύνονται τά ἐνδιαφέροντα καί μέ ὅλα καταπιάνεται ὁ νοῦς στό διάστημα τῆς ἕκτης ἡλικίας, ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀποστρέφεται τίς ἀποκοτιές (6×7). Ἀκολουθοῦν ἡ ἑβδομη (7×7) καί ἡ ὄγδοη ἐπτάδα τῶν ἡλικιῶν (8×7), ὅταν νοῦς καί λόγος φθάνουν στό ὑψηλότερο σημεῖο τῆς ἀκμῆς τους. Στήν ἔνατη ἡλικία μαρτυρεῖται τό ἔσχατο ὄριο δύνναμης καί παρουσίας λόγου καί σοφίας (9×7), ἐνῶ ἡ δέκατη, ἡρεμα, σφραγίζεται ἀπό τό θάνατο (10×7). Παραθέτω αὐτούσιο τό σολώνειο κείμενο⁵:

⁵ *Anthologia lyrica graeca*, ἔκδ. E. Diehl, I. *Poetae elegiaci*, Λιψία ³1949, 38-39. Πρβλ. *Frühgriechische Lyriker, I. Die frühen Elegiker*, ἔκδ. B. Snell, Βερολίνο 1971, 46 (μέ γερμαν. μετάφραση Z. Franyó, 47). Τό σχήμα του Σόλωνος ἀνακαλεῖ στήν ἐπικαιρότητα (τή διαχροניה!) ὁ Φίλων ὁ Ἀλεξανδρεὺς (1ος αἰ. μ.Χ.): *Περὶ τῆς κατὰ Μωνοῦσα κοσμοποιίας*, 103-104· στό ἴδιο, 105, παρατίθενται καί οἱ ἐπτά ἡλικίες τῆς ἱπποκρατικῆς παράδοσης. Βλ. Φίλων, *Ἄπαντα*, 1, Ἀθήνα («Κάκτος») 2000, 98 κ.έ. Πά τῆ δεκάδα πρβλ. Κλήμεντα τόν Ἀλεξανδρεά (2ος-3ος αἰ.), *Στρωματεῖς* VI, ις', 133 κ.έ. (σ. 499 κ.έ. Stählin), μέ ἀναφορὰ στήν ἑβδομάδα (ἐν ἑβδομαίαι πᾶς ὁ κόσμος κυκλεῖται τῶν ζωογο-

νομένων καί τῶν φρομένων ἀπάντων [142, 4 κ.έ.]) καί παράθεση του κειμένου του Σόλωνος (144, 3-6· σ. 505-506 Stählin). Πρβλ. Ἴ. Καλιτσουνάας, *Ἑπταδικαί ἔρευναί, Ἀθηναῖ* 33 (1921), 164 κ.έ. Πά τίς ἡλικίες του ἀνθρώπου στήν ἀρχαιότητα βλ. *Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike*, 6, 1999, λ. «Lebensalter», στ. 1207-1212 (G. Binder - M. Saiko)· στό ἴδιο, στ. 1213-1215, γιά τό προσοδόκιμο ζωῆς: λ. «Lebenserwartung» (J. Wiesehöfer). Πρβλ. τήν ἐκτενῆ σύνθεση του F. Boll, *Die Lebensalter. Ein Beitrag zur antiken Ethologie und zur Geschichte der Zahlen, Neue Jahrbücher für das klassische Altertum* 31 (1913), 89-154. Πά μάν εὐρύτερη ἀναγνώριση πεδίου βλ. *LChri*, 3,

Εικ. 2. Τσαριτσάνη, ναός τῶν Ταξιαρχῶν: ὁ Τροχός τοῦ βίου (ἀρχ. 17ος αἰ.).

παῖς μὲν ἄνηβος ἐὼν ἔτι νήπιος ἔρκος ὀδόντων
φύσας ἐκβάλλει πρῶτον ἐν ἔπτ' ἔτεσιν.
τοὺς δ' ἑτέρους ὅτε δὴ τελέσθι θεὸς ἔπτ' ἐνιαυτούς,
ἤβης ἐκφαίνει σήματα γιγνομένης.

5 τῇ τριτάτῃ δὲ γένειον ἀεξομένων ἔτι γνίων
λαχνοῦται, χροῦς ἄνθος ἀμοιβομένης.
τῇ δὲ τετάρτῃ πᾶς τις ἐν ἑβδομάδι μέγ' ἄριστος
ἰσχύν, ἦν τ' ἄνδρες σήματ' ἔχουσ' ἀρετῆς.
πέμπτῃ δ' ὄριον ἄνδρα γάμον μεμνημένον εἶναι

10 καὶ παίδων ζητεῖν εἰσοπίσω γενεήν.
τῇ δ' ἔκτη περὶ πάντα καταρτύεται νόος ἀνδρός
οὐ δ' ἔρδειν ἔθ' ὁμῶς ἔργ' ἀπάλαμνα θέλει.
ἑπτὰ δὲ νοῦν καὶ γλῶσσαν ἐν ἑβδομάσιν μέγ' ἄριστος
ὀκτώ τ' ἀμφοτέρων τέσσαρα καὶ δέκ' ἔτη.
15 τῇ δ' ἑνάτῃ ἔτι μὲν δύναται, μαλακώτερα δ' αὐτοῦ
πρὸς μεγάλην ἀρετὴν γλῶσσά τε καὶ σοφίη.
τὴν δεκάτῃ δ' εἴ τις τελέσας κατὰ μέτρον ἵκοιτο,
18 οὐκ ἂν ἄωρος ἐὼν μοῖραν ἔχοι θανάτου.

1971, λ. «Leben, menschliches», στ. 38-39. E. Sears, *The Ages of Man. Medieval Interpretations of the Life Cycle*, Princeton 1986. *Lex. des Mittelalters*, 5, 1991, λ. «Lebensalter (-darstellungen)», στ. 1781 (M. Grams-Thieme). Ἄ. Κιουσοπούλου, *Χρόνος καὶ ἡλικίες στὴ βυζαντινὴ κοινωνία. Ἡ κλίμακα τῶν ἡλικιῶν ἀπὸ τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τῆς μέσης ἐποχῆς (7ος-11ος αἰ.)*, Ἀθήνα 1997. Πρβλ. ὑποσημ. 21, παρακάτω. C. Gauvard - A. de Libera - M. Zink, *Dictionnaire du Moyen Âge*,

Παρίσι 2002, λ. «Âges de la vie», 15-16 (D. Lett). Πά τὴν παιδική, τὴ νεανική καὶ τὴ γεροντική ἡλικία πρβλ., στοῦ ἴδιου, τὰ λήμματα «Enfance», 477-478 (D. Lett): «Jeunesse», 776-777 (C. Gauvard): «Vieillesse», 1447 (D. Lett). Ἀντωνόπουλος, *Τροχῶν κυλίσματα* (ὑποσημ. 4). Βλ. καὶ τὰ συναγόμενα «Περὶ τῶν ἡλικιῶν τοῦ ἀνθρώπου», ἀπὸ ἑλληνικοῦ κώδικος, στοῦ J. F. Boissonade, *Anecdota Graeca e codicibus regis*, II, Παρίσι 1830, 454-457.

Μέ τήν εὐκαιρία τῆς προηγούμενης παράθεσης, ἐπισημαίνουμε τήν ἀνάμεσα σέ ἄλλους Ἑλληνες σοφοὺς παρουσία τοῦ Σόλωνος⁶ σέ μεταβυζαντινὲς τοιχογραφίες, στό νότιο ἐξωνάρθηκα (δυτ. τοῖχος) τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Φιλανθρωπῶν (16ος αἰ.)⁷.

Στόν κώδικα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (Εἰκ. 1) ἡ διαδοχή τῶν ἡλικιῶν ἐξελισσεται, μέ τὰ χαρακτηριστικά τῆς καθεμῆς τους, σέ δέκα στάδια. Στήν πρώτη δεκαετία σημειώνεται ἡ ἐνεργητικὴ ἔλευση στή ζωὴ, μέ τήν ἐπιθυμία τῆς ἐπιβολῆς στοὺς ὀμηλίκους, μέ παιχνίδι καὶ γέλιο. Ἡ ἐμπειρία τῶν παιδικῶν μας χρόνων τό ἐπαληθεύει· παραλείπονται τὰ κλάματα⁸! Ὁ εἰκοσάρης, «εἰς ἡλικίαν νόμου», προβάλλει τὴ δίψα του γιὰ μάθηση πρὸς κάθε κατεύθυνση. Συμφωνεῖ ὡς καὶ ἡ σύγχρονή μας πρακτικὴ. Ὁ τριαντάρης ἐπιβεβαιώνει τὴν ἰσχύ τῆς ἡλικίας καὶ τὴν ἀνεξαρτησία του ἀπέναντι σέ κάθε ἐξωτερικὸ παράγοντα. Ὡστόσο, ἐδῶ δὲν χρειάζεται γαμήλια ὀπτική. Ὁπλισμένος μέ γνώση καὶ πλούσιος σέ ἐμπειρία, ὁ σαραντάρης ἐπιθυμεῖ νὰ ἄρξει καὶ νὰ ἐξουσιάσει. Πρόκειται γιὰ τὴν τελευταία κίνηση πρὶν ἀπὸ τὴν κορυφαία θέση, μέ ὤρμες τῆς προσδοκίας τοῦ ἀτόμου. Ἐχοντας φθάσει στήν κορυφὴ τῆς ἀκμῆς τοῦ βίου –καί, παρὰλλήλα, γιὰ λόγους συμμετρίας–, καὶ ἔχοντας

ἱκανοποιήσει ὅλες του τίς ἐπιθυμίες, ὁ πενηντάρης «βασιλεύει», χαρῶμενος τῆ ζωὴ του.

Ἐπενθυμίζουμε ὅτι μέ βασιλικὸ ἔνδυμα εἰκονίζονται ὄσοι, ἐστεμμένοι, κατέχουν τὴν ὑπατὴ θέση σέ ζωγραφικὲς συνθέσεις τοῦ Τροχοῦ τοῦ βίου: πότε (σέ ἀρχαιότερες παραστάσεις) προεδρεύοντας στήν κυκλικὴ ἀνέλιξη τῶν ἡλικιῶν, χωρὶς νὰ μετέχουν σέ αὐτήν· ὅπως «ὁ βασιλεύς» στόν παρισινὸ κώδικα gr. 36, φ. 163β (14ος-15ος αἰ.): «ὁ μάταιος Βίος» (Εἰκ. 2 καὶ 3) στοὺς Ταξιάρχες τῆς Τσαριστάνης (ἀρχ. 17ος αἰ.): «ὁ Πλοῦτος τῆς δόξης» στό ναὸ τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ στό Ἀρμπανάσι (μ. 17ου αἰ.): «ὁ Κόσμος» στόν κώδικα 2174, φ. 1β, τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος (1674-80)· ἀλλὰ καὶ τό κορυφαῖο πρόσωπο, ὁ ἀόμματος, ὁ μάταιος Πλοῦτος (στ. 9-11, 44, 51), ὅπως περιγράφεται στόν *Τζαμπλάκο* (15ος αἰ.)⁹. Εἶναι ἐξάλλου χαρακτηριστικὸ ὅτι σέ συνθέσεις τοῦ Τροχοῦ τῆς Τύχης, σέ χειρογράφα τῆς μεσαιωνικῆς Δύσης, τό –κυκλικῶς καὶ ἀνω-κάτω– περιστρεφόμενο πρόσωπο δηλώνει ὡς ἐξῆς τοὺς τέσσερις χρόνους τῶν κατευθυνόμενων ἀπὸ τὴν Τύχη κινήσεων του: *regnabo* (ἀριστερά, ἀνερχόμενο), *regno* (ἐστεμμένο, στήν ἀκμὴ τῆς περιστροφῆς), *regnaui* (δεξιὰ, στήν πτωτικὴ του πορεία), *sum sine regno* (κάτω)¹⁰.

Πότε, λοιπόν, προεδρεύοντας στήν ἀνέλιξη τῶν ἡλι-

⁶ Πρβλ. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, ἔκδ. Ἄ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Πετρούπολις 1909, 82-84: ὄσοι εἶπον περὶ τῆς ἐνσάρκων οικονομίας τοῦ Χριστοῦ (συμπεριλαμβάνονται ὁ Σόλων καὶ ὁ Φίλων).

⁷ Βλ. Μ. Γαριδῆς - Ἄ. Παλιούρας (ἐπιμελ.), *Μοναστήρια νήσου Ἰωαννίνων. Ζωγραφικὴ*, Ἰωάννινα 1993, 14 (Γαριδῆς - Παλιούρας), εἰκ. 361. Πρβλ. *Ἑρμηνεία*, ὅ.π., 83. Ἡ ἐπισήμανση στερεῖται ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴ ζήτησή μας· ὡστόσο, ἡ συντηρούμενη μνεία ἐνός ὀνόματος δυναμώνει τό κύρος σχημάτων ποὺ ἀποδίδονται στό φέρον τό ὄνομα πρόσωπο· ἀλλὰ πότε, ἀκριβῶς, καὶ πῶς; Πρβλ., γιὰ τό ἴδιο ζήτημα, Λ. Μπενάκης, Οἱ Ἑλληνες σοφοὶ στήν εἰκονογραφία τῶν ὀρθοδόξων μεταβυζαντινῶν ναῶν, *Ἀναφορὰ μνήμης Ἰ. Ν. Θεοδωρακόπουλου*, Σκάλα Λακωνίας 1993, 72, 75, 78, 80, 81, 82, 85, 91 (Σόλων): 78, 81 (Φίλων). Καὶ πάμι, γιὰ τὴν τοιχογραφία τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Φιλανθρωπῶν, βλ. Μ. Ἀχεμάστου-Ποταμιάνου, *Εἰκόνες καὶ νοήματα* στό νότιο ἐξωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Φιλανθρωπῶν, στό *Ἀφιέρωμα* εἰς μνήμην Μ. Γαριδῆ (ὑποσημ. 4), 81-83, 87-89, εἰκ. 18.

⁸ Στό ἄλλο χρονολογικὸ καὶ ὑπαρκτικὸ (ἀλλὰ καὶ τοῦ κώδικος 2800) ἄκρο, πρβλ. τὴν προειδοποίησι: προτιμότερο εἶναι νὰ κλάψει ὁ ἄνθρωπος στόν ὕπνο τοῦ βίου (στό ὄνειρό του), παρὰ μέ τὴν ἀφύπνιση τοῦ θανάτου. Βλ. παρακάτω, τό στιχοῦργημα στό ὀπισθόφυλλο τῆς στάχωσης (στ. 10-17, 22-23).

⁹ Βλ. Ἀντωνόπουλος, *Τροχῶν κυλίματα* (ὑποσημ. 4), εἰκ. 1 (κῶδιξ 36), 6 (Ταξιάρχες Τσαριστάνης), 7 (κῶδιξ 2174). Πά τὴν παραστα-

ση στό ναὸ τῶν Ταξιαρχῶν Τσαριστάνης πρβλ. Κ. Φλώρου, *Τερός ναός Ἁγίου Νικολάου Τσαριστάνης. Ἱστορία, ἀρχιτεκτονικὴ, τέχνη*, Ἀθήνα 2003, 20, εἰκ. 4. A. Boschkov, *Die bulgarische Malerei, von den Anfängen bis zum 19. Jahrhundert*, Recklinghausen 1969, εἰκ. 174 (Ἀρμπανάσι). Στ. Λαμπάκης, Τὸ ποίημα τοῦ «Τζαμπλάκου», *Ἀρχές τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Πρακτικά τοῦ Δευτέρου διεθνοῦς συνεδρίου «Neograeca medii aevi» (Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991), Β', ἐπιμ. Ν. Παναγιωτάκης, Βενετία 1993, 497 κ.ε. Πρβλ. τὸν ἐστεμμένο Κόσμο στήν τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, στή Λεὺκη Καρδίτσας (μ. 18ου αἰ.): Ἀντωνόπουλος, ὅ.π., σσημ. 67. Ἰ. Τσιουρῆς, *Ὁ τοιχογραφικὸς διάκοσμος τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ἁγίας Τριάδος Δρακότρυπας (1758) καὶ ἡ ἐντοίχια θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ τοῦ 18ου αἰῶνα στήν περιοχὴ τῶν Ἀργάφων*, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, διδακτορ. διατριβή, Ἰωάννινα 2004, 359-360, εἰκ. 324.

¹⁰ P. Courcelle, *La consolation de philosophie dans la tradition littéraire. Antécédents et postérité de Boèce*, Παρίσι 1967, 142: παραμερίζουμε τίς ἐσφαλμένες ἐκτιμήσεις ποὺ ἀκολουθοῦν στήν ἐπόμενη σελίδα. Πρβλ., μέ διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις, E. Kitzinger, *World Map and Fortune's Wheel: A Medieval Mosaic Floor in Turin*, *PAPS* 117 (1973), 363. Sears, ὅ.π. (ὑποσημ. 5), 144. Πρβλ. H.R. Patch, *The Goddess Fortuna in Medieval Literature*, Cambridge Mass., 1927, 164 κ.ε. Πά τὴν εἰκονογραφία τοῦ Τροχοῦ τῆς Τύχης πρβλ., προχ., *Enciclopedia dell'arte medievale*, 6, 1995, λ. «Fortuna», 321-325 (F. Pomarici).

(4×7)¹⁴. Ἐνίοτε ὁμως, ἡ διάρκεια τῶν φάσεων τοῦ βίου τροποποιεῖται ὅπως, δ.χ., στὸν πίνακα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (18ος-19ος αἰ.), ὅπου ἡ καθεμιά ἀπὸ τίς ἐπτὰ φάσεις ἀριθμεῖ δέκα ἔτη¹⁵. Τὴν κορυφαία θέση καταλαμβάνει λοιπὸν ἐδῶ (ὅπως καὶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Τσαριτσάνης) ὁ σαραντάρης.

Ἡ ἀνοδική ὁρμή ἀνακόπτεται καὶ οἱ διαπιστώσεις τῶν κατὰ στάδια ἀγωνιστῶν τοῦ βίου μετατρέπονται μετὰ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου τῆς ἀκμῆς. Ὅπως εἰκονίζεται καὶ στὴ σύνθεση τοῦ Τροχοῦ τοῦ βίου (Εἰκ. 2), ὁ συντάκτης τοῦ καταλόγου τῶν ἡλικιῶν (Εἰκ. 1) παρακολουθεῖ στὸ ἔξῃς τὴν πτωτικὴ πορεία, ἀνοίγοντας τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἐπιστροφή στὸν Χριστὸ τοῦ ἐνεργούμενου ἀπὸ τὸν χρόνο (καὶ τὸν κόσμον) δρομέα.

Ὁ ἔξηντάρης ἀποστρέφεται τὴ βιοτικὴ ἀπάτη καὶ ἀνακαλύπτει τὴ ματαιότητα τοῦ κόσμου· τὸν ἀποχαιρετᾷ ὅπως καὶ ἄλλοι στὴ θέση του, σὲ ἀρχαιότερα ἔργα, μὲ ἀνάλογες διατυπώσεις. Μνημονεύουμε σχετικῶς τὰ λεγόμενα τοῦ ἔκτου ἀπὸ τὴν ἀφετηρία (πέμπτου, ἂν ἐξαιρέσουμε τὸν βασιλέα, καὶ δευτέρου μετὰ τὴν κορυφὴ) προσώπου, στὸν Τροχὸ τοῦ κώδικος BNF gr. 36 (14ος-15ος αἰ.): «ὑπαγε καλῶς κόσμε». Ἀκριβῶς τὸν ἴδιο ἀποχαιρετισμὸ ἐπαναλαμβάνει ἓνα ἀπὸ τὰ κρημνιζόμενα πρόσωπα σὲ τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Βησσαρίωνος (1660), στὸ Δομένικο τῆς Ἐλασσόνας, καθὼς καὶ ὁ τρίτος (ὄγδοος ἀπὸ τὴν ἀφετηρία / ἑβδομὴ ἡλικία) μετὰ τὸν σταθερὰ καθήμενο βασιλέα, στὸ Ἀρμπανάσι (μ.

17ου αἰ.). Τὸ ἴδιο, μὲ πῶ ἄμεσο τρόπο, καὶ ὁ «γηραιὸς» τῶν 68 ἐτῶν στὸν κώδικα EBE 2174 (1674-80)¹⁶: «πᾶς καλὰ κόσμε». Χωρὶς νὰ παραπέμπει ἀπευθείας στὴν πασίγνωστη εὐαγγελικὴ ἀποστροφή, ὁ ἀποχαιρετισμὸς στὸν κόσμον δὲν ἀποκλείεται νὰ τὴν ὑποδηλώνει – ἔστω καὶ ἔξ ἀποστάσεως. Πράγματι, ὁ τρίτος πειρασμὸς πού προβάλλει ὁ διάβολος στὸν Ἰησοῦ εἶναι οἱ βασιλείες τοῦ κόσμου καὶ ἡ δόξα τους¹⁷: καὶ εἶπεν αὐτῷ· ταῦτά σοι πάντα δώσω, ἐὰν πεσὼν προσκυνήσῃς μοι. τότε λέγει αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς· ὑπαγε, σατανᾶ (...). Εἶναι πιθανὸ οἱ «βασιλείες τοῦ κόσμου» νὰ συνδέθηκαν ἐρμηνευτικῶς, καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων (στὴ μεταβυζαντινὴ ἐπικράτεια;), μὲ –ἀποκλειστικῶς– τοὺς σταθερὰ καθήμενους ἐστεμμένους, στὴν ἀκμὴ τῆς περιστροφῆς (Εἰκ. 3)¹⁸.

Ἐπενθυμίζουμε παραλλήλως τὴν παρουσία τῆς βασιλικῆς μορφῆς στὸν κεντρικὸ δίσκο τοῦ Τροχοῦ τοῦ βίου: τὸν «μάταιο καὶ πλάνο καὶ ἀπατεῶνα κόσμον», σύμφωνα μὲ τίς ὁδηγίες τῆς Ἐρμηνείας (18ος αἰ.)¹⁹. μίας μορφῆς πού –ὅπως ρητὰ δηλώνεται– ἀντλεῖ τὰ γνωρίσματα τῆς ἀπὸ τὸν ἀρχαιότερο εἰκονισμὸ τοῦ Κόσμου στὴ σύνθεση τῆς Πεντηκοστῆς²⁰.

Ἀκολουθοῦν, στὸν κώδικα 2800 (Εἰκ. 1), αὔξουσες στὴ διατύπωσή τους παραλλαγές τῆς ἀπόρριψης τοῦ βίου. Μὲ τὴ στερνὴ του γνώση ὁ ἑβδομητάρης ἀναθεματίζει τὸν μάταιο βίον καὶ τὸν Κόσμον πού ἀπατᾷ τοὺς ἀνυποψίαστους νέους. Τὴν πλάνη τοῦ μάταιου κόσμου (καὶ ἡ διατύπωση παραπέμπει στὴν Ἐρμηνεία), πού ξεγελᾷ

¹⁴ Βλ. τὴ σειρά διαδοχῆς τῶν ἡλικιῶν στὸ κείμενο τοῦ Διονυσίου: Ἐρμηνεία (ὑποσημ. 6), 214-215.

¹⁵ Ἀντωνόπουλος, Στροφάδες κέλευθοι (ὑποσημ. 12), 73, εἰκ. 8.

¹⁶ Πᾶ τοὺς κώδικες BNF gr. 36 καὶ EBE 2174 βλ. Ἀντωνόπουλος Τροχῶν κυλίσματα (ὑποσημ. 4), εἰκ. 1 καὶ 7 ἀντιστοιχῶς. Πᾶ τὴν τοιχογραφία στὸ Δομένικο βλ. στὸ ἴδιο, εἰκ. 5. Πᾶ τὸ Ἀρμπανάσι βλ. Boschkon, δ.π. (ὑποσημ. 9)· πρβλ. Ἀντωνόπουλος, δ.π., σσμ. 34. Πρβλ., ἐνδεικτικῶς, τὰ καλοστρατίσματα (τὸ κατευόδιο), στὸν *Λόγο παρηγορητικὸ* (μ.-β' ἡμ. 14ου αἰ.), ἀνάμεσα στὸν –ἀποφασισμένο, νὰ ψηλαφήσῃ ὡς δύναται τὸ ἀφήγημα τοῦ κόσμου (στ. 28)– ὀδοιπόρο, σὲ ἀναζήτησι τοῦ Κάστρου τῆς Δυστυχίας, καὶ τὰ πλασματικὰ πρόσωπα (στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἀναγνωστικοῦ στόχου) πού ἀνταμώνει στὸ δρόμο του: Ἐπα' καλῶς, παράξενο Χρόνε τῆς Δυστυχίας (στ. 190): Ἐπα' καλῶς, ὁ Χρόνος μου, τὸ παρηγόρημά μου (στ. 194): Ἐπαγε, μάνα μου, καλῶς. Τὴν σὺντάταν τὴν ὀδεύεις (στ. 318): Πῶς εἶσαι, κόρη; λέγει τὴν. Χίλια καλῶς ὑπάγεις (στ. 331): Ἐπα' καλῶς, ἀθέντρα μου, τῆς Εὐτυχίας ἢ δούλη (στ. 369): Ἐπα' καλῶς· μὴ στήκεσαι καὶ ἀργῆς ἀπὸ τὸν δρόμον (στ. 412). Πρβλ., ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, καὶ τὸ *Καλῶς ἦλθες (...)* τοῦ στ. 447. Βλ. Σπ. Λάμπρος, Λόγος παρηγορητικὸς περὶ δυστυχίας καὶ εὐτυχίας κατὰ τὸν κώδικα τῆς Λειψίας, *NE* 3 (1906), 407 κ.έ. (κείμενο). Πρβλ. C. Cypare (ἑπιμ. - ἰταλ. μτφρ.), *Romanzi cavallereschi bizantini*,

Τουρίνο 1995, 646 κ.έ. (κείμενο).

¹⁷ *ΚΔ Μτθ*. δ', 10· πρβλ. *Λκ*. δ', 5-8· *Μρκ*. α', 13 (πρβλ. καὶ ἡ', 33 καὶ 36).

¹⁸ Πᾶ μᾶν εἰκονογραφικὴ ἀπόδοση τῶν βασιλειῶν τοῦ κόσμου πρβλ., ἐνδεικτικῶς, τὴ μικρογραφία τοῦ φ. 123 στὸν παρισινὸ κώδικα gr. 923 (9ος αἰ.): K. Weitzmann, *The Miniatures of the Sacra Parallela Parisinus Graecus 923*, Princeton 1979, 161, εἰκ. 398. Πρβλ. μεταγενέστερες ἀποδόσεις τοῦ θέματος στὴν ὑστεροβυζαντινὴ καὶ τὴ μεταβυζαντινὴ τέχνη: P. Underwood, *The Kariye Djami*, Νέα Ὑόρκη 1966, 1, 116· 2, πίν. 223, 226. Μ. Ἀχεμιᾶστου-Ποταμάνου, *Ἡ Μονὴ τῶν Φιλανθρωπῶν καὶ ἡ πρώτη φάση τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς*, Ἀθήνα 1983, 59-60, πίν. 38β, 70β. Βλ. καὶ Ἐρμηνεία (ὑποσημ. 6), 89. Πρβλ., τέλος, καὶ ἄλλες μορφές μὲ βασιλικὴ ἀμφίεση· βλ. Ἡ. Ἀντωνόπουλος, Βασιλικὴ πομπή: ἀλληγορικὰ πρόσωπα στὴν Ἀνάστασι τῆς Dečani, *ΔΧΑΕ ΙΖ'* (1994), 87-98. Ὁ ἴδιος, Μορφές βασιλείας: ἰδέα καὶ ἀμφίεση, *Λαμπηδών. Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τῆς Ντούλας Μουρῆ-κη*, ἐπιμ. Μ. Ἀσπρᾶ-Βαρδαβάκη, Ἀθήνα 2003, 1, 43-54.

¹⁹ Ὁ.π., 213.

²⁰ Βλ. στὸ ἴδιο, 113. Πρβλ. Ἀντωνόπουλος, Στροφάδες κέλευθοι (ὑποσημ. 12), 69-70, εἰκ. 7· ὁ ἴδιος, Τροχῶν κυλίσματα (ὑποσημ. 4), εἰκ. 9.

τούς νέους με τή γλυκύτητά του, καταγγέλλει και ό όγδοντάρης· του κόσμου πού τον κατήντησε νά στηρίζεται σέ ράβδο.

Άπληξείται έδω ή γεροντική ήλικία τών 70 και 80 έτών πού μνημονεύει ως άκραίο όριο του βίου ό ψαλμός 89, 9-10: *οτι πασαι αι ημέραι ημών εξέλιπον, και εν τή όργη σου εξελίπομεν· τά έτη ημών ως άράχνην έμελέτων. αι ημέραι τών έτών ημών, εν αυτοίς εβδομήκοντα έτη, εάν δε εν δυναστείαις, όγδοήκοντα έτη, και τό πλειον αυτών κόπος και πόνος.* Άπέναντι σέ αυτό τό βιβλικό χωρίο στάθηκε ό ζωγράφος του 9ου αιώνα, στό φ. 91β του ψαλτηρίου Χλουντόφ. Πρόκειται γιά τή μόνη έκτός τίτλου εικαστική αντίδραση στό κείμενο του ψαλμού (Εικ. 4)²¹. Τόν τίτλο του ψαλμού: «Προσευχή του Μωυση άνθρώπου του θεου», στό φ. 90β, εικονογραφεί ή νεανική μορφή του προσπίπτοντος, γερμένου στό έδαφος Μωυση, ό όποιος στρέφεται, προσευχόμενος, προς τό έγγραφόμενο σέ δίσκο παιδικό πρόσωπο του προεικονιζόμενου, έδω, Θεου (του Ίησου)²². Παραπλεμπτικά σημεία συσχετίζουν τά *εβδομήκοντα και όγδοήκοντα έτη* (φ. 91β, άνω μέρος), μέ τήν παράπλευρη εικόνα ενός όρθιου, μακρομάλλη γέροντα, μέ θλιμμένη τήν όψη· σύννουσ, φορώντας μακρύ χιτώνα και στραμμένος κατά 3/4 προς τά έξω (άριστερά), έχει τοποθετήσει και τά δύο του χέρια επάνω σέ λοξά στηριγμένη στό έδαφος βαριά ράβδο. Η μικρογραφία φέρει τήν επιγραφή: ΓΕΡΩΝ. Άριστερά και δεξιά από τούς βραχιόνες του εικονιζόμενου προσώπου, και άλλο παραπλεμπτικό σημείο συσχετίζει και πάλι τή μορφή μέ τό στίχο

Εικ. 4. Μόσχα, Κρατικό Ιστορικό Μουσείο, έλλην. κώδικς 129Δ (ψαλτήριο Χλουντόφ, 9ος αι.), φ. 91β: ό γέρον των εβδομήντα/όγδόντα έτών (ψαλμός 89, 10).

10 (*κόπος και πόνος*) του ψαλμού (Εικ. 4). Ο ίδιος εικαστικός τύπος επαναλαμβάνεται και σέ άλλα, μεταγενέστερα χειρόγραφα, μέ παρασελίδια κυρίως εικονογράφηση²³. Στόν κώδικα *Vaticanus graecus* 1927 (α΄ ήμ.

²¹ M.V. Ščepkina, *Miniatury Chludovskoj Psaltyri. Grečeskij illjustrirannij kodeks IX veka*, Μόσχα 1977. Σχολιάζει ό Γρηγόριος Νύσσης: *τοιούτον ουν ποιήσον τό ανθρώπινον ως τής σής έπισκοπής μη ανάξιον είναι, αλλά γενέσθαι τον αιώνα ημών του σοι φαίνεσθαι άξιον ως τό γε νυν έχον πασαι αι ημέραι ημών εξέλιπον· τό γάρ εν σοι μη είναι, ουδέ έστιν όλως είναι· αν γάρ επικρατήσει ή τής όργης δυναστεία, ανυπόστατος και σκιοειδής έστιν ή ζωή καθ' όμοιότητα του άραχίου νήματος· ως γάρ εκείνο φαίνεται μέν, έως αν συνεστός τύχη, ει δε τις έπαγάγοι τήν χείρα, παραχρημα προς τήν έπαφήν των δακτύλων διαρρυνέν αφανίζεται· ούτως και ό άνθρωπος βίος ταίς ανυποστάταις σπουδαίς οϊόν τισιν έναερίοις νήμασιν άει συμπλεκόμενος μάτην έξυφαίνει έαντην τήν ανυπαρκτον ίστουργίαν* (Είς τας επιγραφάς των ψαλμών I, 7· έκδ. J. McDonough, Leiden 1962, 48.24-49.8). Πά τή γεροντική ήλικία και τό προσδόκιμο όριο ζωής στό Βυζάντιο βλ. A.-M. Talbot, *Old Age in Byzantium*, *BZ* 77 (1984), 267-278· γιά τό θάνατο και τό προσδόκιμο ζωής πρβλ. G.T. Dennis, *Death in Byzantium*, *DOP* 55 (2001), 1-7. Πρβλ. ύποσημ. 5, παραπάνω. Πά τήν εκτίμηση πού έτρεφαν οι Βυζαντινοί προς τή σοφία και τήν πολυπειρία των γερόντων

πρβλ. A. Guillou, *Le système de vie enseigné au VIIIe siècle dans le monde byzantin*, *Sett. di studio del Centro ital. di studi sull' alto medioevo*, 20, Spoleto 1973, 374-375. Πά τή γεροντική ήλικία των αγίων πρβλ. Κιουσοπούλου, δ.π. (ύποσημ. 5), 121-125. Βλ. και όσα γράφονται, εις γήρας, στό φ. 8-8β του κώδικος 2800. Πά μία σύγχρονη μας, στοχαστική προσέγγιση τής έσχατης έποχής του βίου, πρβλ. τή μελέτη του Cl. Olievenstein, *Naissance de la vieillesse*, Παρίσι 1998.

²² Πρβλ., στό φ. 154β («Προσευχή Άμβρακούμ»), τήν ανάλογη νεανική μορφή του Χριστου.

²³ Πρβλ. S. Dufrenne, *Tableaux synoptiques de 15 psautiers médiévaux à illustrations intégrales issues du texte*, Παρίσι 1978. Πά τό ψαλτήριο «του Θεόδωρου» βλ. S. Der Nersessian, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age*, II. *Londres Add. 19352*, Παρίσι 1970, 46 (φ. 121β), εις. 199: ή ίδια και έδω επιγραφή χαρακτηρίζει τήν παράσταση. Πά τούς κώδικες Barberini (11ος αι.), τής Βαλτιμόρης (12ος αι.), τό έλληνολατινικό ψαλτήριο Hamilton (13ος-14ος αι.) και τό ρωσικό ψαλτήριο του Κιέβου (1397) βλ. άντιστοιχως: J. Anderson - P. Canart - C. Walter, *The Barberini Psalter Codex Vaticanus Barberinianus Graecus 372*, Ζυρίχη - Νέα Υόρκη 1991. D. Miner, *The 'Monastic'*

Εἰκ. 5. Παρίσι, Ἐθνική Βιβλιοθήκη τῆς Γαλλίας, λατιν. κώδιξ 3236A (ἀρχ. 13ος αἰ.), φ. 85: ὁ κύκλος τοῦ βίου, συνοδευόμενος ἀπό παράθεση τοῦ ψαλμοῦ 89, 9-10.

12ου αἰ.), φ. 167, συνδυάζονται στήν ἴδια παραστατική ζώνη ὁ προσευχόμενος Μωυσῆς (ἀριστερά) καί ὁ γέροντας τοῦ ψαλμοῦ (δεξιά): μέ κοντό χιτώνα, βαδίζει στηριζόμενος σέ ράβδο· ἡ ἐπιγραφή συσχετίζει τήν εἰκόνα μέ τά κόπος καί πόνος τοῦ στ. 10²⁴.

Σημειωτέον ὅτι στόν ἴδιο, πάντοτε, ψαλμό ἀπαντοῦν καί ἄλλες ἀναφορές στό φυσικό καί τόν βιολογικό χρό-

νο· στός στίχους 1 (ἐν γενεᾷ καί γενεᾷ), 4 (ἡ ἡμέρα / ἐν νυκτί), 5-6 (τὸ πρωί / τὸ ἑσπέρας), 8 (ὁ αἶων ἡμῶν), 14 (τὸ πρωί / ταῖς ἡμέραις ἡμῶν), 15 (ἡμερῶν / ἐτῶν)· χωρίς νά λησμονοῦμε καί τόν παραλλήλως δηλούμενο θεολογικό χρόνο: στ. 2 (πρὸ τοῦ ... γενηθῆναι καί πλασθῆναι ... καί ἀπὸ τοῦ αἰῶνος ἕως τοῦ αἰῶνος), 4 (χίλια ἔτη).

Διαπιστώνουμε λοιπόν ὅτι στό κείμενο τοῦ κώδικος 2800 ἀναδύεται, στός λόγους τοῦ ὄγδοντάρη (Εἰκ. 1), ἡ ἐνεργός μνήμη τοῦ ψαλμοῦ (Εἰκ. 4)· κάτι πού θά δυσκολευόταν νά δείξει ὁ εἰκονογράφος τοῦ τροχοῦ (Εἰκ. 2), ὅπως διατάσσει τούς ἐκπροσώπους τῶν ἡλικιῶν, μέ τόν τρόπο τῶν θυμάτων τῆς Τύχης. Ἡ εἰκόνα, ὡστόσο, ἐπαληθεύεται καί στερεώνεται στό πεδίο τῆς ἐμπειρίας²⁵. Καί, πάντως, ἡ διατύπωσή της εἶναι ἐφικτή σέ κυκλική σύνθεση, μέ διαφορετικό χειρισμό, καί σέ ἄλλο περιβάλλον· ὅπως, δ.χ., στό λατινικό κώδικα πού ἐξετάζουμε στή συνέχεια.

Μετακινούμενοι πρὸς δυσμάς, σημειώνουμε, τέλος, ὅτι ἀπόσπασμα τῶν στίχων 9-10 τοῦ ψαλμοῦ 89 διασχίζει κυκλικῶς τὰ διάχωρα ὅπου ἐγγράφονται οἱ προσωποποιήσεις τῶν ἑξὶ ἡλικιῶν (ἑπτὰ, συμπεριλαμβανόμενου καί τοῦ νεκροῦ πού εἰκονίζεται στόν κεντρικό δίσκο), σέ μικρογραφία τοῦ κώδικος *Parisinus latinus 3236A* (ἀρχ. 13ος αἰ.), φ. 85 (Εἰκ. 5): *Anni n(ost)ri sic(ut) aranea meditabuntur. dies anno(rum) nostro(rum) in ip(s)is septuaginta annis. Si aut(em) in potentatib(us) octoginta anni. amplius eo(rum) labor et dolor.*

Ὅπως καί σέ ἀρχαιότερα δείγματα, ἡ τελευταία λέξη (*dolor*: πόνος) συνδυάζεται μέ τήν παρουσία τοῦ ἐκπροσώπου τῆς *Decrepita* (ἕκτη ἡλικία) γέροντα, ὁ ὁποῖος στηρίζεται σέ ραβδί· ἡ προηγούμενη (*labor*: κόπος), μέ ἐκείνην τοῦ ἐκπροσώπου τῆς *Senectus*²⁶. Ὁ εἰκονογρά-

Psalter of the Walters Art Gallery, *Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of A.M. Friend, Jr.*, Princeton 1955, 232-253. Chr. Havice, *The Hamilton Psalter in Berlin Kupferstichkabinett 78.A.9*, The Pennsylvania St. University, Ph.D. 1978, 436 (φ. 169), εἰκ. 151. G. Vzdornov, *Kievskaja psaltir' 1397 goda iz Gosudarstvennoj Publičnoj biblioteki imeni M.E. Saltykova-Ščedrina v Leningrade (OLDP F6) / Issledovanie o Kievskoj Psaltiri*, Μόσχα 1978.

²⁴ E.T. DeWald, *The Illustrations in the Manuscripts of the Septuagint, III. Psalms and Odes, I: Vaticanus Graecus 1927*, Princeton 1941, 27 (φ. 167), πίν. 38. Συνεχίζει ὁ Γρηγόριος (ὁ.π. [ὑπόσημ. 21], 49.17-23): οὐχ ὅτι τῷ ὑπέρ τὸ μέτρον τοῦτο ζῶντι ὁ βίος ἐπίπονος, ἀλλ' ὅτι τῆς οὕτω βραχείας ζωῆς ἐν κόπῳ τὸ πλεόν ἐστί καί πόνῳ. πόνος, ἡ νηπιότης· κόπος, ἡ νεότης· ὁ ἐν τῷ μέσῳ βίος πλεόν τοῖς πόνοις ἐνδαφιλεύεται. τὸ δὲ γῆρας διαφερόντως αὐτῇ τῇ πολιᾷ καί ταῖς ὀντίσι τὸν πλεονασμὸν τοῦ κόπου μαρτύρεται.

²⁵ Σέ μικρογραφία τοῦ λατινικοῦ ψαλτηρίου τῆς Στουτγάρδης

(9ος αἰ.), ὁ ψαλμωδὸς δείχνει παραστατικά τὸν ἰστό τῆς «ἀράχνης» τοῦ ψαλμοῦ 89. Βλ. B. Bischoff κ.ἄ., *Der Stuttgarter Bilderpsalter Bibl. Fol. 23, Württembergische Landesbibliothek Stuttgart, I. Facsimile-Band, II. Untersuchungen*, Στουτγάρδη 1965-1968. Ἐπανέρχεται ὁ Νύσσης Γρηγόριος στήν εἰκόνα τῆς ἀράχνης (ὁ.π. [ὑπόσημ. 21], I, 8: σ. 52.6-12): οἱ γὰρ χνοῶδες τε καί ἐξίτηλοι ἐν ἀσθενεῖ καί ἀτόνῳ τῇ πτήσει μυῶν δίκην τὰ γλίσχρα τοῦ βίου περιλιχνεύοντες ἐμπλέκονται καί ἐνδεδυοῦνται καθάπερ τισὶ δικτύοις τῇ τῶν τοιούτων νημάτων περιβολῇ· λέγω δὴ τροφαῖς καί τμαῖς καί δόξαις καί ταῖς ποικίλαις ἐπιθυμίαις οἷον τισιν ἀραχνίσις ὑφάσμασιν ἐνειλούμενοι, θήραμα καί βρῶμα γινόμενοι τοῦ θηρίου ἐκείνου τοῦ διὰ τῶν τοιούτων θηρεύοντος.

²⁶ Βλ. Ἄντωνόπουλος, Τροχῶν κυλίσματα (ὑπόσημ. 4), κείμενο καί εἰκ. 4. Πά τόν ψαλμό 89, 10 καί τήν εἰκονογράφησή του σέ μεσαιωνικά χειρόγραφα πρβλ. Sears, *The Ages of Man* (ὑπόσημ. 5), 40, 170 σημ. 10· 78, 126-127, εἰκ. 61-62 (ὁ ἐκπρόσωπος τῆς ἕκτης

φος ένσωματώνει αὐτούσιους τούς στίχους 9-10 στή σύνθεσή του: *Anni nostri!* Φαίνεται ὅτι καί ὁ ἀκινωτός τρόπος διάταξης τῶν ἡλικιῶν τόν ὁποῖο κατέστρωσε, γύρω ἀπό τό θάνατο, ἀποδίδει σχηματικά τόν νοούμενο ἴστό τῆς ἀράχνης τοῦ στ. 9: *sicut aranea!*

Ἡρεμα, στά ἐνεήντα χρόνια του (Εἰκ. 1), ἐξαντλημένος, ὁ δρομέας τοῦ βίου καλεῖ τόν Θάνατο νά λάβει τήν ψυχή του²⁷, καί νά κηρύξει στούς νέους τή ματαιότητα τοῦ κόσμου, γιά νά μὴν πλανηθοῦν καί χάσουν τή δική τους ψυχή. Τό τέρμα τῆς μακρᾶς, ἑκατοντάχρονης «ψυχομαχίας»²⁸, σφραγίζει ἡ γνώριμή μας ἐπωδός τοῦ εἰς χοῦν ἀπερχόμενου: *οὔτε ἤμουν, οὔτε ἐφάνηκα*²⁹.

Ἡ παιδαγωγική αὐτή –καί ἔμμεση– ἐμφάνιση τοῦ Θανάτου στόν φυσιολογικά λυτρωτικό του ρόλο, μολονότι ἀπαιτεῖ τήν προετοιμασία τῆς «εἰς Θεόν ἐπιστροφῆς», δέν τονίζεται μέ τήν ἀποτρόπαιη παρουσία τοῦ ἀποσαρκωμένου «τρομάρχη», νά κραδαίνει τό δρεπάνι τοῦ

θεριστή ἢ/καί νά προβάλλει ἐπιδεικτικά τό ποτήριο τοῦ Θανάτου³⁰. Ὅπως, σέ τοιχογραφία (μ. 18ου αἰ.) τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, στή Λεύκη Καρδίτσας, πού γράφεται στόν τοῖχο τῆς εἰσόδου (δεξιά) ἀπό τό νάρθηκα πρός τόν κυρίως ναό (Εἰκ. 6)³¹. Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Θανάτου ἀποτελεῖ ἐδῶ ξεχωριστό μέρος ἑνός εὐρύτερου προγράμματος, πού περιλαμβάνει τή σύνθεση τοῦ Τροχοῦ τοῦ βίου (στό ἀνατολικό ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ νάρθηκα) καί τή συνεχόμενη Δευτέρα Παρουσία (στόν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ νάρθηκα, ἑκατέρωθεν τῆς εἰσόδου πρός τό ναό).

Σέ νεότερη (1849) τοιχογραφία τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου, κοντά στά Διευχά τῆς Χίου (μονή Μουνδῶν), πού ἐγγράφεται στήν εὐρύτερη σύνθεση τοῦ Ἑσταυρωμένου μοναχοῦ (κάτω δεξιό τμήμα)³², ὁ Θάνατος ὀρθώνεται ἐπάνω στό πρόσθιο χεῖλος τοῦ τάφου (Εἰκ. 7)· ἡ ἐπιγραφή: *ο θανατος και ο*

ἡλικίας στηρίζεται σέ ράβδο· 134-135, 200 σμ. 1-3, εἰκ. 70 (παρομοίως, σέ δεκανίκια). Πά τή γεροντική ἡλικία βλ. στό ἴδιο, 233 (εὐρετήριο), λ. *senecta, senex, senectus, senicies, senior, senium*. Βλ. καί 228, λ. *decrepitus* (κτλ.).

²⁷ Πρβλ. τό ζεύγος τῶν συνθέσεων τοῦ θανάτου τοῦ δικαίου καί, ἀντιθετικῶς, τοῦ ἁμαρτωλοῦ (ὄπως, δ.χ., ἴστοροῦνται καί στήν πρόσοψη τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ρεντίνας, ἑκατέρωθεν τοῦ τυμπάνου τῆς εἰσόδου): *Ἐρμηγεία* (ὑποσημ. 6), 212· στό ἴδιο, ὁ θάνατος τοῦ λαθροφάγου μοναχοῦ.

²⁸ Ἀνακαλοῦμε ἐδῶ, ἀπό τήν ὕστερη ἀρχαιότητα, τόν τίτλο τοῦ ὁμώνυμου ἔργου (*Psychomachia*) τοῦ λατινόφωνου, χριστιανοῦ ποιητῆ Προυδεντίου (Aurelius Prudentius Clemens, 348-μετά τό 405), μέ τίς Ἀρετές καί τίς Κακίες ἀνταγωνιζόμενες νά ὑπερισχύσουν στήν ψυχή τοῦ ἀνθρώπου. Προχ., βλ. R. Stettiner, *Die illustrierten Prudentius Handschriften*, 1-2, Βερολίνο 1895-1905. A. Katzenellenbogen, *Allegories of the Virtues and Vices in Mediaeval Art, from Early Christian Times to the Thirteenth Century*, Λονδίνο 1939, 1-13, εἰκ. 1 κ.έ.

²⁹ Βλ. παρακάτω καί ὑποσημ. 39.

³⁰ Πά τό Κύπελλο/ποτήριο τοῦ Θανάτου πρβλ. R. Stichel, *Studien zum Verhältnis von Text und Bild spät- und nachbyzantinischer Vergänglichkeitsdarstellungen*, Βιέννη 1971, 17-48, εἰκ. 1-3. Βλ., γιά τόν Χάρο, G. Moravcsik, *Il Caronte Bizantino*, *SBN* 3 (1931), 47-68 (= *Studia Byzantina*, Βουδαπέστη 1967, 386-407). Πά τόν Χάρο «τρομάρχη» βλ. «Τό θανατικόν τῆς Ρόδου», στ. 212: Ζώρας, *Πένθος θανάτου* (ὑποσημ. 1), 26. Πά τήν παράσταση τοῦ Χάρου πρβλ. τίς ὁδηγίες πού ἀπευθύνονται, ἀπό τόν συγγραφέα, πρός τόν ἐκδότη καί τόν εἰκονογράφο, στό πολυδιαβασμένο στιχοῦργημα *Πένθος θανάτου* τοῦ Πούστου Γλυκοῦ, πρωτοτυπωμένο τό 1524 στή Βενετία, μέ πρότον ἐκδότη τόν Ζακύνθιο Δημήτριο Ζῆνο. Τόπος καί ἔτος συγγραφῆς τοῦ ἔργου εἶναι ἡ Κορώνη, τό 1520. Βλ. Ζώρας, στό ἴδιο, 21-22, 32-35, 83 (στ. 617-632), 122, πίν. γ'-δ', ζ' (ξυλογραφίες τῶν ἐτῶν 1528, 1543 καί 1564). Πά τή δηλούμενη παρουσία τοῦ Θανάτου στήν εἰκονογραφία πρβλ. *Ἐρμηγεία* (ὑποσημ. 6), 123,

124, 130, 210 (πρβλ. Εἰκ. 7), 214-215· γιά τίς ποιητικές καί τίς ζωγραφικές μορφές πού τόν προσωποποιοῦν, τόν ὄπλισμό καί τά διακριτικά του γνωρίσματα, βλ. καί πάλι Ζώρας, *Πένθος θανάτου* (ὑποσημ. 1), 21-35. Πρβλ. καί τήν ἄμση σχέση εἰκόνας καί κειμένου –τῆς *Ἐρωφίλης* τοῦ Γεωργίου Χορτάτζη, μέ παράσταση τοῦ Χάρου σέ θύρα Προθέσεως, στό βόρειο κλίτος ναοῦ στό Χαλκί τῆς Νάξου–, τήν ὁποία ἔχει ἐπισημάνει ὁ Γ. Μαστοροπούλος σέ διεξοδική σχετική μελέτη: Μία ναξιακή εἰκόνα τοῦ ΙΖ' αἰ. μέ ἐπιδράσεις ἀπό τήν κρητική ποίηση, *ΕΕΚΜ* 11 (1982), 507-558. Ἀναδυόμενο ἀπό τόν τάφο, τό φτερωτό κουφάρι τοῦ Θανάτου χαρακτηρίζεται ἀπό τό δρεπάνι, καί ἀπό ἕνα ἀνεμιζόμενο εἰλητό ὄπου γράφονται οἱ στ. 1-2 τῆς *Ἐρωφίλης* (527 κ.έ., εἰκ. 1, 9-11, ὀ.π.). Σέ ἀναζήτηση τῶν γενεσιουργῶν αἰτίων τῆς ἀπό δυσμῶν εἰκονογραφίας μιᾶς ἐξ ἀνατολῶν ἐλαύνουσας νόσου, καί γιά μιάν εὐρύτερη ἱστορική ἀναγνώριση τῆς ἀντίληψης καί τῶν δρωμένων τοῦ θανάτου στήν ὕστερη μεσαιωνική καί τή νεότερη Δύση βλ. M. Vovelle, *Ὁ θάνατος καί ἡ Δύση, ἀπό τό 1300 ὡς τίς μέρες μας* (Παρίσι 1983), Ἀθήνα 2000. Πά τήν ἐποχή τῆς πανώλης καί τά παρακλουθήματά της (μ. 14ου αἰ. καί ἐπόμενες φάσεις), καί τό προσδόκιμο ὄριο ζωῆς (14ος-15ος αἰ.), βλ. Α', 117 κ.έ., 125-128· εἰδικότερα γιά τό μακάβριο στοιχεῖο, βλ. 143-156. Πά τόν 16ο καί τόν 17ο αἰώνα βλ. 215 κ.έ. καί 305 κ.έ. ἀντιστοίχως· γιά τήν κίνηση τοῦ πληθυσμοῦ τόν 18ο αἰώνα βλ. στό ἴδιο, Β', 11 κ.έ. Πά μιᾶς σειρά ὄψεων τοῦ ἱστορικοῦ τῆς πανώλης στόν ἐλληνικό χώρο βλ. Κ. Κωστής, *Στόν καιρό τῆς πανώλης. Εἰκόνας ἀπό τίς κοινωνίες τῆς ἐλληνικῆς χερσονήσου, 14ος-19ος αἰώνας*, Ἡράκλειο 1995· πρβλ. τίς ἐκτιμήσεις τῶν δημογραφικῶν δεδομένων, 217 κ.έ., 245 κ.έ., καί σποράδην. Βλ. καί R. Stichel, *Darstellungen des Trionfo della Morte in der nachbyzantinischen Malerei*, *ByzSl* 32 (1971), 296-317.

³¹ Ἀντωνόπουλος, *Τροχῶν κυλίσματα* (ὑποσημ. 4), σμ. 67. Τσουρῆς, ὀ.π. (ὑποσημ. 9), 359, εἰκ. 323.

³² Στό νότιο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ· σέ συνάφεια, καί πάλι, μέ τή Δευτέρα Παρουσία (δυτ. τοίχος). Στό βόρειο τοῖχο εἰκονίζεται ἡ οὐρανοδόμος Κλίμαξ. Βλ. Ἀ. Ἀξιώτακης, *Ἱστορία τῆς Ἱεράς*

Εἰκ. 6. Λεύκη Καρδίτσας, ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου: ὁ Θάνατος, μέ τό δρεπάνι καί τό πικρό ποτήριο (μ. 18ου αἰ.).

τα<φος>, παραπέμπει ἀπευθείας στήν Ἑρμηνεία³³. Τήν κεφαλή του στέφει φτερωτό διάδημα μέ τό γνώριμό μας –ὡς ὄργανο μέτρησης τοῦ χρόνου στή ναυσιπλοΐα– «μετσαρόλι»³⁴, τό «ἡμῶριο» (τῆς Ἑρμηνείας) ἢ «ἀμμοτό» (τῆς λόγιας λεξικογραφίας)³⁵.

Ἀκολουθεῖ ἡ δεκάδα τῶν ἡλικιῶν, ὅπως ἀπαριθμοῦνται στόν κώδικα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (Εἰκ. 1).

- » ἐτῶν: ι': ἰδοῦ ἦλθον ἐκ τοῦ μῆ ὄντος εἰς τό εἶναι τοῦ ἀρχεῖν καί παίζειν καί γελᾶν.
- » ἐτῶν: κ': ἰδοῦ ἦλθον εἰς ἡλικίαν νόμου, κ(αί) ποθῶ τοῦ μαθεῖν πᾶσαν ἐπιστήμην.
- » ἐτῶν: λ': ἰδοῦ ἔφθασα εἰς μετρον ἡλικί(ας) κ(αί) ἀνδρίας κ(αί) δέν ἔχω χρεΐ(αν) κανέναν.
- » ἐτῶν: μ': ἰδοῦ ἔγυνα τέλειος εἰς κάθε ἐπιστήμην, κ(αί) ποθῶ τοῦ ἄρχεῖν κ(αί) ἐξουσιάζειν.
- » ἐτῶν: ν': ἰδοῦ ἔφθασα εἰς ἃ πρό πολλοῦ ἐπόθουν, κ(αί) βασιλεύων χαίρομ(αι) τ(ήν) ζωήν μου.
- » ἐτῶν: ξ': ὕπαγε κόσμε καί ζωή γελᾶστρια τ(ῶν) νέων, ὅπου μᾶς ἐφάνερωσες τ(ήν) ματαιότητα τοῦ κόσμου.
- » ἐτῶν: ὀ· ἀνάθεμά σε βίε μάταιε, κ(αί) κόσμε γελασμένε, ὅπου πλανᾷς τοὺς νέους κ(αί) δέν γνωρίζουν.
- » ἐτῶν: π̄· ὦ κόσμε πλάνε μάταιε ὅπου πλανᾷς τοὺς νέους μέ τήν γλυκίαν ποῦ ἔδειχνες τήν ματαιότητα τοῦ κόσμου, καί τῶρα μέ κατίντισες ἀπάνω εἰς τήν ῥαῦδον.
- » ἐτῶν: ς· δεῦρο κ(αί) ἔλα θάνατε μακάριε λάβε τήν ψυχὴν μου καί κύρηξον εἰς τοὺς νέους τήν ματαιότητα τοῦ κόσμου ἵνα μὴ πλανηθῶσιν οἱ ἄφρονες κ(αί) χάνουν τ(ήν) ψυχὴν τους.
- » ἐτῶν: 100 οὔτε ἤμουν, οὔτε ἐφάνηκα, οὔτως τιμᾷ ὁ θάνατος τὰ πάντα τ(ῶν) ἀν(θρώπων).

μονῆς Μουνδῶν τῆς Χίου, Χίος 2001, εἰκ. στή σ. 179 (συνολική ἀναπαράσταση). Π. Χαλκαῖ-Στεφάνου, *Τά μοναστήρια τῆς Χίου*, Ἀθήνα 2003, 158-159, 154 εἰκ. 51· βλ. καί 157-158, εἰκ. 52 (Δευτέρα Παρουσία). Πρβλ. Ἀντωνόπουλος, *Τροχῶν κυλίσματα* (ὑπόσημ. 4), σμ. 51.

³³ Ὁ.π. (ὑπόσημ. 6), 210. Πρβλ. τή συνολική περιγραφή τῆς σκηπῆς ἀπό τόν Διονύσιο, στό ἴδιο, 209-211. Πά τό θάνατο καί τόν τάφο πρβλ. Stichel, *Studien* (ὑπόσημ. 30), σποράδην.

³⁴ Πά τόν ὄρο αὐτόν τῆς βενετικῆς διαλέκτου πρβλ. G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Βενετία 1856, 415, λ. «mezariola» ἢ «mezarola» (ὄργανο μέτρησης τοῦ χρόνου στά δικαστήρια). Ὁ ἴδιος ὄρος ἀπαντᾷ καί στό ναυτο-ποητικό λόγο τοῦ Νίκου Καββαδία (*Τραβέρσο*, «Γυναίκα»). Πρβλ. τήν ἀπεικόνιση τοῦ ἴδιου

ἀντικειμένου, ὡς γνωρίσματος τοῦ δρεπανιφόρου Θανάτου, σέ παραστάσεις ἐλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος: Ἀ. Παλιούρας, *Ὁ ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας (1540 ci-1608) καί αἱ μικρογραφίαι τοῦ κώδικος αὐτοῦ*, Ἀθήνα 1977, 117, 218-219, εἰκ. 189 (πρβλ. Ζώρας, *Πένθος θανάτου* [ὑπόσημ. 1], πίν. η')· 137, εἰκ. 295. Τρ. Σκλαβενίτης, *Χρησιμολογικό εἰκονογραφημένο μονόφυλλο τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰῶνα*, *Μνήμων* 7 (1978), 46-59, πίν. 1-2.

³⁵ *Ἑρμηνεία* (ὑπόσημ. 6), 210, 215. Στ. Κουμανοῦδης, *Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπό τῶν λογίων πλασθεῖσῶν ἀπό τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, Ἀθήνα (1900)²1998, λ. «ἀμμοτόν», «ἡμῶριο». Πρβλ. *Νεώτερον ἐγκυκλοπ. λεξικόν* («Ἡλίον»), 2, 531-532, λ. «ἀμμοτόν». Ἀντωνόπουλος, *Τροχῶν κυλίσματα* (ὑπόσημ. 4), σμ. 58.

πων, τά ὁποῖα κατάγονται ἀπό τήν Ἑρμηνεία τοῦ Διονυσίου· ἢ ἀπό μνημεῖα μέ συναφεῖς παραστάσεις τοῦ Τροχοῦ τοῦ βίου. Ἐπισημαίνουμε λοιπόν τήν παρουσία στούς στίχους 5, 8 καί 11, τριῶν ἐπείσακτων ἀπό τήν Ἑρμηνεία φράσεων. Πρόκειται, σύμφωνα μέ τήν ἴδια σειρά, γιά τίς δηλώσεις τῶν τελευταίων ἐκπροσώπων τῶν ἡλικιῶν: τοῦ πρεσβύτη, τοῦ γέροντα, καί ἐκείνου πού βυθίζεται στόν Ἄδη³⁸.

Προηγουμένως, ἔχουμε ἤδη ἐντοπίσει μιάν ἐξίσου γνώριμη φράση, ἥδη ἀπό τό *Πένθος θανάτου* (1520)³⁹:

*ὄτι ἔφθασεν ἀπάνω τους τοῦ Χάρου τὸ δρεπάνι
καί τὸν καθένα ἐθέρισεν, καί οὐδὲ ἦτον οὐδ' ἐφάνη*

Στόν κώδικα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου πιστοποιεῖται ἡ ἔμμεση ἐπιβίωση μᾶς πολύ ἀρχαιότερης σύλληψης, ἀλλά καί ἡ εὐρυνόμενη ἀντίληψη τῆς δεκαδικῆς ταξινομίας· μέ στοιχειώδη ἀφετηρία τά δάκτυλα τῶν δύο χεριῶν· ἀλλά καί τήν ἀντίληψη τῆς βιβλικῆς διατύπωσης: *ὁ αἰὼν ἡμῶν* (καί πάλι ὁ ψαλμός 89, στ. 8), τό ἄνοιγμα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, νά ἐκτείνεται στόν χρονολογικὸν αἰῶνα. Ἀπό τίς δέκα ἐπτάδες τοῦ ἀρχαίου σχήμα-

τος, ἢ τίς ἐπτὰ δεκάδες πού προκύπτουν ἀπό τήν ἐλαφρά τροποποίηση τῶν δεδομένων τῆς Ἑρμηνείας⁴⁰, ἔχουμε τώρα δέκα δεκάδες (10×10)⁴¹. Πάντως, παρά τό πλασματικό (σέ συχνότητα· ἀλλά ὀπωσδήποτε ὑπαρκτό) τοῦ ἀναπτύγματος –πού εἶχε ἐπιτρέψει, ὡστόσο, ἀνέκαθεν, τήν ἀρτίωση ἑνὸς πίνακα τῶν πιθανότητων μᾶς δυνητικῆς πραγματικότητας–, θά μπορούσε κανεὶς νά ἐκτιμήσει, βασίμως, ὅτι τό προσδόκιμο ὄριο ζωῆς εἶχε μετακινηθεῖ πρὸς τά ἄνω· καί γενικότερα, ὅτι εἶχε δυναμώσει, ἀπό τίς ἐξελίξεις τῶν καιρῶν, ἕνα αἶσθημα αἰσιοδοξίας. Ἐπιβεβαιώνεται παράλληλα ἡ τρέχουσα ἐμπειρία γύρω ἀπὸ τήν προχωρημένη ἡλικία (*ἀπάνω εἰς τὴν ῥαῦδον!*), ἐπαληθευόμενη παλινδρομικῶς μέσω τῆς ἔμμονης βιβλικῆς μαρτυρίας (ψαλμός 89, 10), χωρὶς –στήν ὕστερη αὐτὴ περίοδο– τὴ μεσολάβηση παλαιότερων εἰκονογραφικῶν τύπων (Εἰκ. 4). Στὴ διάταξη τῶν ἡλικιῶν ἀκολουθεῖται, νοερῶς, ἡ λογική τοῦ κυκλικοῦ σχήματος, μέ τήν κατηφορική, νά διαδέχεται τὴν ἀνοδική φορὰ. Ἐκτεινόμενες σέ ἕνα ἰδεατό, ὅσο καί συμβολικὸ σχῆμα (Εἰκ. 1 καί 2), οἱ θεωρητικῆς, λεκτικῆς ἢ/καί εἰκονιστικῆς συλλήψεις γιά τά στάδια τοῦ βίου, συμπλέκονται μέ μαρτυρίες γιά τὸν ρευστό

Stichel, *Studien* (ὑπόσημ. 30), 27. Πρβλ. Μτθ. κδ', 43· Λκ. ιβ', 39· Β' Πέτρου γ', 10· Ἀπ. γ', 3· ις', 15· Α' Θεσσαλ. ε', 2. Σημειώνουμε ὅτι στόν στίχο 20, πρὶν ἀπὸ τό: *πολίτεια λιθάρια*, ὁ στιχογράφος εἶχε ἀρχικῶς ἐπιχειρήσει νά γράψει, χωρὶς νά τό ὀλοκληρώσει: *ὄλο μαργαρο<...>*, διαγράφοντας τὸ στὴ συνέχεια, καί συμπληρώνοντας τό στίχο ὅπως τὸν ἔχουμε μεταγράψει. Σέ σχέση μέ τὸν πατριάρχη πού χάρισε δάκρυα στόν συντάκτη τοῦ στιχογραφήματος (στ. 18, 24, 28-29) πρβλ. τοὺς προηγουμένως ἀναγραφόμενους στίχους στά φ. 343β-344: *θρηνοί, γερμανοῦ, πατριάρχου Κωνσταντινουπολεως τοῦ σοφοτάτου*.

³⁸ Ἑρμηνεία (ὑπόσημ. 6), 214-215. Πρβλ. Ἀντωνόπουλος, *Στροφάδες κέλευθοι* (ὑπόσημ. 12), κείμενο καί εἰκ. 7-8· ὁ ἴδιος, *Τροχῶν κυλίσματα* (ὑπόσημ. 4), κείμενο καί εἰκ. 9· Ζώρας, *Πένθος θανάτου* (ὑπόσημ. 1), πίν ζ'. Σέ σχέση μέ τό στίχο 8 πρβλ. τὰ λεγόμενα τοῦ ἀσκητῆ Σισώη, ὅπως εἰκονίζεται σέ τοιχογραφία τοῦ ἔτους 1566, στὴ μονὴ Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων, νά θρηνεῖ ἐμπρὸς στόν τάφο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Βλ. Stichel, *Studien* (ὑπόσημ. 30), 88, εἰκ. 14.

³⁹ Ζώρας, *Πένθος θανάτου* (ὑπόσημ. 1), 69 (στ. 149-150), 106-107 (σημ., ὅπου καί συναφεῖς παραπομπές). Πρβλ. τὸ ἴδιο γνωμικὸ μοτίβο, ἐπιγραφόμενο σέ ζωγραφικῆς ἀποδόσεις τοῦ Τροχοῦ τοῦ βίου σέ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα: στό Δομένικο καί τό Ἀρμπανάσι, δύο φορές στὴν Τσαριτσάνη (Εἰκ. 2), στὴ Ρεντίνα τῶν Ἀγραφῶν (στό ἐδῶ γραφόμενο *οὔτε ἦτον ἀπηρεῖται τό οὐδὲ ἦτον τοῦ Πένθους θανάτου*), στόν κώδικα ΕΒΕ 2174 καί στὴ Λεύκη Καρδίτσας. Βλ. Ἀντωνόπουλος, *Στροφάδες κέλευθοι* (ὑπόσημ. 12), εἰκ. 7· ὁ ἴδιος, *Τροχῶν κυλίσματα* (ὑπόσημ. 4), κείμενο καί εἰκ. 5-8.

⁴⁰ Ἀντωνόπουλος, *Στροφάδες κέλευθοι* (ὑπόσημ. 12), 73, εἰκ. 8.

⁴¹ Μνημονεύουμε καί τὴ βαθμιδωτὴ γέφυρα / πυραμίδα, μέ τίς ἀνοκαθοδικές στάσεις τῶν δέκα ἡλικιῶν, σύνθεση πού διαδόθηκε εὐρύτατα σέ Εὐρώπη καί Ἀμερική, ἀπὸ τὸν 16ο ὡς καί τὸν 20ο αἰῶνα: γνωρῆμη καί στὴν ἑλληνική, ἔντυπη λαϊκὴ εἰκονογραφία· πρβλ. Ἀ. Ἰωαννίδης, Ἡ σκάλα τῆς ζωῆς τοῦ ἄντρα, *Ἀρχαιολογία* 3 (τχ. 11, 1984), 80-81. Ἡ ἐν λόγω σύνθεση, τῶν φάσεων τοῦ ἀτομικοῦ ἢ/καί (ἀργότερα) τοῦ οἰκογενειακοῦ βίου (πρβλ. Vovelle, *Ὁ θάνατος καί ἡ Δύση* [ὑπόσημ. 30], Β', εἰκ. 77), μέ τό ἔνδυμα καί τὰ γνωρίσματα νά προσαρμόζονται ἐκάστοτε στὴν ἐπικαιρότητα, ἔλκει τὴν ἀπώτερη καταγωγή ἀπὸ χαρακτηρισικὰ πού πρωτοεμφανίζονται τὸν 16ο αἰῶνα. Πρῶχ. βλ. R. van Marle, *Iconographie de l'art profane au Moyen-Âge et à la Renaissance et la décoration des demeures*, Π. *Allégories et symboles*, Χάγη 1932, 160-161, εἰκ. 189-190: χαρακτηρισικὰ τοῦ Jörg Breu τοῦ νεότερου (1540: πίσω ἀπὸ τὴ ράχη τοῦ κορυφαίου ὀρθώνεται τό σκέλεθρο τοῦ τοξότη Θανάτου) καί τοῦ Χριστόφορου Bertelli (17ος αἰ.), μέ τίς δέκα ἡλικίες τοῦ ἄνδρα καί τῆς γυναίκας ἀντιστοίχως. Σέ ἐσοχῆς κάτω ἀπὸ τὰ σκαλοπάτια φωλιάζουν χαρακτηριστικὰ γιά κάθε ἡλικία ζῶα. Πρβλ. Sears, ὁ.π. (ὑπόσημ. 5), 153-155, εἰκ. 98 (Jörg Breu)· στό ἴδιο, 205 σημ. 57, μέ παραπομπὴ στόν κατάλογο ἐκθεσης *Die Lebenstreppe. Bilder der menschlichen Lebensalter*, Κολωνία - Βόννη 1983. Πρβλ. Κτ. Lippincott (ἐκδ.), *The Story of Time*, Λονδίνο 1999, 237, ἀριθ. 257 (χαρακτικὰ τοῦ Chr. Bertelli). Πρβλ., στό ἴδιο, *The History of Anniversaries: Time, Number and Sign*, 240-245, τίς ἐπισημάνσεις τοῦ Ernst Gombrich, μέ ἀρχικὴ ἀφετηρία τὸν ἑορτασμό τῶν ἑκατὸ χρόνων ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Ernst Cassirer.

καί άπατηλό του χαρακτήρα. Τά έκ παραδόσεως θησαυριζόμενα διανθίζονται μέ προσωπικές τοῦ βιβλιογράφου δοκιμές (φ. 4β, όπισθόφυλλο στόχωσης). Στόχος παραμένει, στή χριστιανική όπτική, καί σέ σχέση μέ τή ζήτησή μας, ή *μελέτη θανάτου* (φ. 344β). Ὡστόσο, μετά τόν άφαιρετικό παραμερισμό γνώριμων, στό περιβάλλον τοῦ βιβλιογράφου, στοιχείων τής τότε δημογραφικῆς πραγματικότητας, μέ τά σταθερά ή έκτακτα ποσοστά τής κατά ηλικίες καί φύλα θνησιμότητας, ό θάνατος (καί, βέβαια, μέ τή συμπλήρωση τοῦ αιώνα!) δέν τρομάζει: ή λειτουργική αὐτή στό σχήμα πού εξετάζουμε θέση, συναντᾷ ἐδῶ (μέ τονισμένο, όμως, λυτρωτικό χαρακτήρα) τή φυσιολογική έκτίμηση τοῦ πιό περιο-

ρισμένου σολώνειου κύκλου⁴². Ἡ ἀνά πᾶσα στιγμή άπειλή θά ἦταν ξεκάθαρη ἄν τό ανάπτυγμα τῶν ηλικιών συνόδευε αντίστοιχη εἰκόνα, μέ τήν προσωπική, ἀνθρωπόμορφη ή/καί θηριόμορφη τοῦ Θανάτου παρουσία⁴³: κάτι πού ό βιβλιογράφος δέν ἐπιχείρησε. Γνώριζε όμως (καί συμμορφώνεται μέ τήν ἴδια δεικτική δυναμική, μετά τήν καμπή τής μέσης ηλικίας), άπευθείας ή ἐμμέσως, σύνολα ή ἐπιμέρους στοιχεία σχετικῶν παραστάσεων – ή τής περιγραφῆς τους. Ὅπως τά καταγόμενα ἀπό τήν *Ἐρμηνεία*, καί ἄλλες πηγές, τά όποῖα ἐντοπίσαμε στό φ. 4β (Εἰκ. 1) καί σέ ἐνσωματωμένο στή στόχωση παράφυλλο.

Ἰόνιο Πανεπιστήμιο, 2004

É. Antonopoulos

LA DÉCADE DES ÂGES DE LA VIE : ESSAI DE GÉNÉALOGIE CYCLIQUE

Sources littéraires et iconographie, idéalité et réalité, science et expérience, mortalité et salut, conjoncture et démographie. Poursuivant une enquête, entamée depuis longtemps, sur l'iconographie des âges de la vie, nous examinons dans la

présente approche un document tardif (1768-1811), le codex 2800 (une chrestomathie) du Musée Byzantin et Chrétien d'Athènes, dans lequel (fol. 4v) figure une liste, dépourvue d'illustrations, énumérant les dix âges de la vie (Fig. 1) ;

⁴² Ὅπου (σημειωτέον ότι) ἐξάιρεται ή σοφία τῶν γερόντων· κάτι πού μετατρέπεται στό κείμενό μας, στήν κατεύθυνση τής χριστιανικῆς άποδεικτικῆς, γιά νά προβάλλει τή φθίνουσα δυναμική τοῦ μάταιου βίου. Τό ἴδιο έκτακτική (όπως στόν κώδικα 2800), όχι όμως καί τιμητική (όπως στό –πιό συγκρατημένο– σχήμα τοῦ Σόλωνος, όπου συνδυάζονται τό ἑπτά καί τό δέκα), θεωρούμενη έκ τῶν ἔξω καί στίς χρηστικές τής ικανότητες, εἶναι ή ἀντιμετώπιση τής προχωρημένης ηλικίας σέ γνωμικό δημοτικό τραγούδι ἀπό τήν Κρήτη: A. Jeannarakis, *Kretas Volkslieder*, Λυβία 1876, 160. Καταγράφονται οἱ σταθμοί μιᾶς φυσιολογικῆς τοῦ ἀνθρώπου πορείας ὡς τά ἀκραία τής (ἀποτέλεσμα, όπως λέγεται σήμερα, τής μεσογειακῆς διατροφῆς): εἰκαζόμενα –καί άπευκταῖα!– ὄρια· χωρίς, πάντως, νά σημειώνεται ή καλλιεργούμενη μέ τή μνήμη θανάτου χριστιανική μεταμέλεια. Παραμένει καί ἐδῶ ισχυρή ή εἰκόνα τῶν ἐξήντα – ἑβδομήντα ἐτῶν: *Τό παιδί όντε γεννᾷται / σάν τό πορικῶ λογάτι. / Εἶς τοῖ δέκα μεγαλώνει / καί τόν κόσμον καμαρώνει. / Ὡς τ' εἶκοσ' εἶναι γλεντιστής / καί καλός ξεφαντωτής. / Σ' τοῖ τριάντα 'ν' ἀντρειωμένος / κ' εἶς τόν κόσμο ξακουσμένος. / Σ' τοῖ σαράντ'*

ἀνθεῖ καί δένει / ¹⁰καί τό σπῖτι τ' ἀνασταίνει. / Σ' τοῖ πενήντα γιά βουλή / ἄν ἔχη κεφαλή καλή. / Εἶ τσ' ἐξήντα καμπορώνει / τά ραβδιάν τον συμμαζώνει. / ¹⁵Σ' τσ' ἑβδομήντα γέρονται / κ' ὄρνιθο-τυφλαίνεται. / Σ' τσ' ὄγδοήντα δέ φελᾶ / μόνο τό ψωμί χαλᾶ. / Σ' τσ' ἐνεήντα τή ζωήν τον / ²⁰τή βαριούντ' οἱ γι' ἐδικοίν τον. / Θεέ μου κί ἑπαρέ τονε / γοργοξέβγαλέ τονε / νά μήν ται φτάξη τσ' ἑκατό / γιατί δέν τονε βαστοῦμε μπλιό. Πρβλ. Β. Λαούρδας, Αἱ ηλικία τής ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου κατά τόν Σόλωνα καί κατά τήν δημοδή νεοελληνικήν παράδοσιν, *ΠΑΑ* 21 (1946), 1950, 257-263. Ἄ. Πολίτης, Ἡλικίες, χρόνος, ὥρα στόν κώδικα τοῦ προφορικοῦ πολιτισμοῦ, *Ἱστορικότητα τής παιδικῆς ηλικίας καί τής νεότητας*, Πρακτικά τοῦ διεθνοῦς Συμποσίου (Ἀθήνα, 1-5 Ὀκτ. 1984), Α', Ἀθήνα 1986, 193, 196-197.

⁴³ Εἰκόνα πού δέν θά μπορούσε νά ξεφύγει ἀπό ἕνα εὐρύτερα διαδομένο σχήμα: ἐκεῖνο τής *Ἐρμηνείας*. Πρβλ. Ἀντωνόπουλος, *Στροφάδες κέλευθοι* (ύποσημ. 12)· ό ἴδιος, *Τροχῶν κυλίματα* (ύποσημ. 4).

chacun d'entre eux comporte une dizaine d'années. Une dizaine de personnages parlants – comme ceux qui constituent, dans des documents picturaux post-byzantins (Fig. 2 et 3), des ensembles d'« acteurs » soumis à la rotation des âges, à la génération et à la corruption – présentent respectivement les étapes de la vie humaine et expriment les moments successifs de leur expérience du temps. Nous reprenons à cette occasion une suite d'exemples, littéraires ou autres, dont certains remontent à l'antiquité (cf. l'épigramme 19 de Solon, citée *supra*). Des éléments divers, comprenant des témoignages bibliques (cf. le psaume 89,10, qui épouse une expérience continue) – ceux-ci parfois servis par une illustration, dans des documents médiévaux (Fig. 4 et 5) – se retrouvent, dans leurs variantes, dans des œuvres plus récentes. D'autre part, des échos de certains éléments qui

participent à la construction de la décade en question (Fig. 1), se répercutent dans d'autres écrits (et vice versa), contenus dans le même codex, et sont parallèlement reconnus dans des œuvres antérieures, littéraires et surtout picturales. On y retrouve, par conséquent, les traces d'une vieille tradition, dans un tressage d'ensemble où « résonnent » également des éléments épars, mais reconnaissables, venant de développements plus récents. Nous en déduisons que l'auteur, opérant son « redressement », puisait dans des sources qui lui étaient familières, ainsi que dans sa connaissance – directe ou pas – d'œuvres picturales, figurant la roue de la vie humaine ; on se reportera, à ce propos, à la description que nous en donne Denys de Fourna (18e s.) dans son *Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης* (éd. A. Papadopoulos-Kérameus, Saint-Petersbourg 1909, 213-215 ; cf. n. 6, *supra*).